

Бучко В. Б.

РОЛЬ ЕМОЦІЙ У РОЗВ'ЯЗУВАННІ ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ

У статті розглядаються різні підходи виникнення та трактування емоцій, їх вплив на процес розв'язування господарських спорів.

В статье рассматриваются разные подходы возникновения и трактования эмоций, их влияние на процесс разрешения хозяйственных споров.

The article deals with the approaches to define the notion and origin of emotions and their influence on the process of disputes' solution.

Емоційні стани значною мірою присутні при розв'язуванні господарських конфліктів. Окрім мотивації виграшу, майнових чи немайнових інтересів, установок на альтруїзм – егоїзм, процес діяльності чи результат діяльності, учасники конфліктної взаємодії демонструють стеничні та астенічні емоції. Дослідження останніх дозволяє краще розуміти психологічні особливості судового процесу, передбачати виникнення певних емоцій в учасників конфліктної взаємодії (далі по тексті – сторін). Достатньо розвинений емоційний інтелект та навички невербальної комунікації покращують сприймання, розуміння та адекватне реагування на емоції опонента.

Емоції в психології досліджувало ряд вітчизняних та зарубіжних вчених. При написанні цієї статті використовувались праці Е. Айзен, Ф. Е. Василюка, Б. Вейнера, В. Вундта, Н. Грота, М. І. Дяченка, П. Жане, Л. А. Кандиловича Ю. Я. Кісельова, Р. С. Лазаруса, К. Лоренца, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна, Г. Саймона, А. А. Смирнова, П. В. Симонова та інших.

Тема впливу емоцій в судовому процесі при розв'язуванні господарських конфліктів недостатньо досліджена в юридичній психології, відтак існує потреба як теоретичного, так і емпіричного дослідження емоційної сфери учасників конфліктної взаємодії. Тому метою статті є висвітлення окремих теоретичних поглядів вчених щодо емоцій та пояснення їх ролі в господарському процесі.

Емоції можуть бути як позитивним чинником у вирішенні господарських конфліктів, так і негативним. Це пов'язано з тим, що діяльність сторін та суддів органічно пов'язана з потребами, що супроводжується позитивними або негативними переживаннями в різних їх варіаціях. Характер переживань зумовлюється ставленням особистості до потреб, обставин, які сприяють або не сприяють їх задоволенню. У виникненні та перебігу почуттів велику роль відіграє друга сигнальна система в її взаємодії з першою [8].

Власне, процес доказування в судовому процесі здійснюється виключно усно, використання мови вербальної та невербальної змінює настрої, збуджує захоплення. Переживання учасниками конфліктної взаємодії дружби, симпатії, прихильності, суму, страху, ненависті, презирства тощо завжди супроводжуються відповідними зовнішніми або внутрішніми вираженнями. У сприйманні та усвідомленні предмета спору відбувається реакція на комплексний подразник, рефлекс на відношення між його якостями. Результатом сприймання є уявлення, яке формується у сторін та суду у взаємозв'язку з іншими психічними процесами особистості: мисленням (усвідомлення об'єкта сприймання), мовою, почуттями (виявлення ставлення до підстав та предмета спору), волею. Також важливу роль у сприйманні та розв'язуванні майнових та немайнових конфліктів відіграє емоційний стан сторін та судді, їх прагнення, переживання змісту сприйнятого. Емоції, за С. Д. Максименком, постають як мотив, внутрішнє спонукання до пізнання предметів та явищ [7, с. 144].

Слід відзначити особливе місце вищих почуттів у господарському процесі, а саме моральних, естетичних, практичних та інтелектуальних. Моральні почуття проявляються у дотриманні чинного законодавства, звичаїв, традицій, обов'язків, вірності дружби, людської гідності; естетичні – в

оформленні процесуальних документів (проміжних та кінцевих), практичні почуття — у переживанні сторонами свого ставлення до діяльності: захопленні, задоволенні діяльністю, творчому підході, радості від успіхів або у незадоволенні, байдужому ставленні до діяльності. Практичні почуття успішно розвиваються і стають стійкими за умови, що діяльність відповідає інтересам, здібностям сторін, є можливість проявити елементи творчості, присутня позитивна самооцінка та ряд інших факторів. Інтелектуальні почуття є емоційним відгуком на ставлення особистості до пізнавальної діяльності, виявляються в допитливості, здивуванні, сумніві, впевненості. Інтелектуальні почуття яскраво виявляються в доказовому процесі, пов'язані з пізнавальною сферою діяльності людини: почуттям здогадки, сумніву, подиву [7, с. 204; 12, с. 35].

Вчені по-різному інтерпретують початок виникнення емоцій, хоча спільним є момент пізнавальної оцінки ситуації. Цікавою та одночасно достатньо обґрунтованою є теорія Р. С. Лазаруса щодо виникнення емоцій внаслідок двох процесів когнітивної оцінки: первинної, котра оцінює значення дії чи ситуації для особи, і вторинної, котра визначає можливість діяльності особистості, є оцінкою суб'єктом свого ставлення до конкретного оточення [16; 17]. Ця теорія при розв'язуванні майнових та немайнових спорів шляхом процесу доказування є найбільш прийнятною. Однак слід звернути увагу також на такі теорії. “Інформаційна” теорія П. В. Симонова підкреслює, що умовою виникнення емоції є оцінка можливості задоволення потреби на основі вродженого та онтогенетичного досвіду.

Згідно з концепцією С. Шахтера емоції виникають на основі фізіологічного збудження (периферична теорія емоцій) [18]. Р. Зайонц вважає, що перцептивний процес, який починається з сенсорного досвіду, спочатку викликає неусвідомлену афективну реакцію, а потім переходить у розпізнання знайомих ознак, перш ніж починається їх рефлексивний когнітивний аналіз.

В. Вундт емоції називає афектами, які часто виникають як результат збігу певних пов'язаних з ними обставин. Процес взаємодії переживань, їх злиття в загальне почуття, що відповідає певній ситуації, бере участь у механізмі, який

здатен формувати суб'єктивні враження успіху, поразки, несправедливого дорікання, невиправданого ризику, несправедливого рішення та інших комплексних переживань, які здатні перерости в емоційні реакції.

С. Л. Рубінштейн, досліджуючи емоції, виходив з того, що на відміну від сприйняття, яке відображає зміст об'єкта, емоції виражають стан суб'єкта і його відношення до об'єкта [9]. К. К. Платонов визначив переживання як простіше суб'єктивне явище, психічну форму відображення, яка є однією з атрибутів свідомості.

Ф. Е. Василюк визначає переживання як будь-яке емоційне забарвлення стану і явище діяльності, безпосередньо представлене у свідомості людини і виступає для неї як явище її власного життя. Р.С. Немов вважає, що переживання – це відчуття, що супроводжується емоціями.

М. І. Дяченко і Л. А. Кандилович визначають переживання як усвідомлений емоційний стан, спричинений значимою об'єктивною дією (подією) або спогадами з попереднього періоду життя. П. Фресс стверджує, що емоціогенної ситуації як такої нема, вона залежить від співвідношення між мотивацією та можливостями людини [11]. Цього погляду дотримується також Ю. Я. Кісельов [3].

Ситуація для сторін, які вирішують майнові та немайнові спори, – це не просто сукупність об'єктивних обставин, але і їх оцінка, урахуванням потреб, інтересів. Така оцінка може покращувати, погіршувати або бути нейтральною щодо досягнення цілей. Власне, оцінювання, яке покращує сприйняття ситуації, вважається конструктивним. І таким чином створюється сприятлива емоціогенна ситуація. Обставини є лише першим кроком на шляху створення емоціогенної ситуації, домінуюча роль належить оцінці [2, с. 37].

В.Вундт та Н.Грот вважають, що будь-яке сприйняття дії чи події є значимим і викликає емоцію. Р. Лазарус стверджує, що емоції виникають тільки у тих випадках, коли на основі когнітивних процесів сторона робить висновок про наявність небезпеки і неможливості її уникнути. Таким чином, можна зробити висновок, що емоціогенними є конфліктні та екстремальні ситуації, які оцінюються як такі внаслідок каузальної атрибуції [5].

Велику роль каузальної атрибуції у виникненні емоцій

відводить Б. Вейнер. Справді, спостерігаючи за поведінкою сторін під час господарського процесу, можна виявити, що перш ніж відбудеться емоційна реакція, сторона чи сторони приписують або не приписують вчинку ціль, мотив, потребу, яка суперечить інтересам опонента [20].

Наприклад, якщо сторона подала позов, то, оцінивши обставини справи, опонент може обуритись (якщо припише протилежній стороні навмисні дії, спрямовані на завдання шкоди йому) або поставитись до цього як до природного (якщо вважатиме, що причина – незалежні від сторони обставини, наприклад, закінчення трьохрічного строку позовної давності).

А. Н. Леонтьєв, оцінюючи процес і результат діяльності, зазначив, що емоції дають суб'єктивне забарвлення тому, що відбувається навколо нас і в нас самих. Це означає, що одна і та сама дія чи подія може по-різному сприйматися сторонами.

П. Жане та Е. Л. Носенко зазначали, що емоція – дезорганізуюча сила. Емоція призводить до заміни складної дії більш простою.

На думку більшості авторів, деструктивна роль емоцій пов'язана не стільки з їх модальністю, як із силою емоційного збудження. Тут вступає в силу “закон сили” І.П.Павлова (при дуже сильних подразненнях збудження переходить в критичне гальмування) і закон Йеркса-Додсона, який твердить, що слабка та середня інтенсивність емоційного збудження сприяє підвищенню ефективності перцептивної, інтелектуальної та рухової діяльності, а сильна – знижує її [14].

Страх деструктивно впливає на поведінку сторін, перешкоджає досягати поставленої цілі, викликає пасивну захисну реакцію, а в деяких випадках відмову від виконання завдання або уповільнення темпів виконання.

Зокрема, в господарських спорах часто виникає страх перед неправильно дією (помилки в кваліфікації правопорушення, виконання договору, неправильне визначення предмету спору, ненадання усіх необхідних доказів тощо) і, як наслідок, програш справи. А повторне подання позову з тих самих підстав, між тими самими сторонами і про той самий предмет спору виключається чинним господарським процесуальним кодексом. Відтак, сторона втрачає можливість вирішити конфлікт юридично.

Гнів також має деструктивний вплив на сторін при вирішенні майнових та немайнових спорів, а саме труднощі зосередитись на предметі спору, завданнях, які ставить суд щодо уточнення підстав подання позову, здійснення перерахунку суми основного боргу чи штрафних санкцій, проведення взаємної бухгалтерської перевірки та складення акту звірки взаєморозрахунків тощо. У таких випадках сторона витрачає час та енергію на подолання свого негативного стану, стримує себе, щоб не порушити Я-концепцію опонента чи судді. Теоретики усіх напрямків сходяться на тому, що гнів, страх або обидві емоції разом виникають в тих випадках, коли ситуація інтерпретується як небезпечна. На думку когнітивних психологів, будь-яка емоція виникає шляхом отримання інформації та оцінювання її.

Основними деструктивними емоційними станами сторін при розв'язуванні майнових та немайнових спорів є агресія (фізична, непряма, вербальна), образа, підозрілість, відчуття вини, тривожність, роздратування, фрустрація. Такі емоційні стани відображають неможливість знаходження єдиного, обґрунтованого, оптимального рішення, критерію оцінки результату, стратегії поведінки [4].

Небезпека агресії полягає в її спонтанності. У психоаналізі З. Фрейд вперше розпізнав самостійне значення агресії та показав, що недостатність соціальних контактів, особливо їх втрата відносяться до сильних чинників, які спричиняють агресію [2].

Карл Лоренц у книзі "Агрессия (так называемое "зло")" обґрунтовує роль особистого знайомства в зниженні рівня агресії, автор доводить, що анонімність сприяє проявам агресії, а особиста присутність при розмові значно зменшує її.

З іншого боку, рівень агресії тим вищий, чим краще сторони знайомі. За таких обставин всі стимули, які викликають агресію, мають занижений поріг чутливості. Будь-яке відхилення від форми спілкування, характерної для певної групи, також викликає агресію, і це примушує членів групи виконувати норми соціальної поведінки (нонконформізм сприймається негативно) [6].

Згідно з теорією К. Лоренца сторона не буде поводити себе настільки агресивно за присутності опонента, як при його відсутності. За присутності сторін легше дійти згоди

щодо укладення мирової угоди, надання відстрочки чи розстрочки виконання судового рішення, зменшення суми боргу тощо. З таких міркувань суд, виходячи зі складності обставин справи, має право визнати явку сторін в судове засідання обов'язковою і відкласти розгляд справи чи накласти штраф за невиконання вимог суду стороною. Запізнення чи неявка позивача без поважних причин і неповідомлення суду про причини відсутності може стати підставою залишення позову без розгляду.

Для уникнення заниження порогу чутливості агресії краще, коли сторона представляє різні юридичні особи чи є представником фізичних осіб-підприємців, не знаходиться при цьому в тісному зв'язку з однією групою. На думку К. Лоренца, страх стримує агресію [6].

Відтак, високого рівня агресію доцільніше стримувати судовим процесом, оскільки за таких обставин відбувається регуляція страху через відповідальність. При відсутності високого рівня агресії сторони можуть розв'язувати конфлікти шляхом переговорів чи посередництвом. Однак такі переговори чи процедура посередництва повинні бути здійснені в межах судового процесу з метою забезпечення виконання результатів переговорів чи посередництва (мають відобразитись у кінцевому процесуальному рішенні суду). Якщо помітно високий рівень агресії у сторін, доцільно проводити судово-психологічну експертизу, оскільки у стані афекту, який перевищує гальмівну функцію кори, сторона може робити те, чого вона ніколи не зробить у спокійному стані і про що шкодуватиме, коли мине афект [7].

Агресія спричиняє нетактовність, яка є деструкцією в очікуваннях у процесі спілкування, порушує ефективну взаємодію сторін, перешкоджає конструктивному розв'язуванню конфліктів. Високий рівень агресії викликає викривлення сприймання почуттів, поведінки опонента, розуміння його позиції. Взаємна ворожість викликає захист цілісності "Я" шляхом раціоналізації, виправдання, в першу чергу себе [10, с.131].

За таких обставин використовуються стереотипи, упереджене ставлення, робляться сторонами необґрунтовані висновки, перебільшення, знижується позитивна емпатія та загострюється негативна. Як правило, в більшій мірі агресив-

ність спостерігається в залі судових засідань під час надання усних пояснень, клопотань, висвітлення обставин справи. Це проявляється в тому, що сторони перебивають одна одну чи суддю, висвітлюють обставини, які не мають ніякого відношення до справи, однак, на їхню думку, є причиною виникнення конфлікту. Суд при цьому не може слухати пояснень, які не стосуються предмета спору, не підкріплені доказами, оскільки це не матиме ніякого юридичного значення. Досить часто судді доводиться зупиняти сторін і повертати до обгрунтування обставин, які стосуються справи.

Якщо врахувати проведені вченими експерименти щодо визначення рівня тривожності, ригідності, фрустрації, то слід звернути увагу, що агресія є однією з характерних реакцій сторони на фрустрацію. Дослідження виявили, що поразки є причиною не тільки агресії, а й здивування, почуття вини, сорому, а успіх позитивно впливає на самовпевненість, вдячність. При цьому виникнення стенічної чи астенічної емоції залежить від причин сприйняття людиною причин поразки чи успіху [1, с. 87].

Власне, якщо сторона причиною поразки вважає рішення суду і неможливість самостійно вплинути на результат майнового чи немайнового спору, це сприяє зростанню агресії, викликає обурення, яке проявляється у поданні апеляційної чи касаційної скарги. Часто така скарга не є достатньо мотивована, трапляється також, що сторона усвідомлює безрезультатність подання скарги на когнітивному рівні, однак намагається задовільнити почуття образи та агресії шляхом подання апеляційної чи касаційної скарги. Для того, щоб учасник конфліктної взаємодії самостійно міг передбачати та впливати на результат розв'язування майнового та немайнового конфлікту, слід запровадити переговори та посередництво в господарському процесі як альтернативні способи вирішення спорів шляхом внесення змін до господарського процесуального кодексу України. Власне, ініціювання переговорів та посередництва у розв'язуванні майнових та немайнових спорів сторонами за наявності взаємної згоди слід визнати підставою зупинення провадження у справі.

На сьогодні в психології досліджено достатньо фактів, які доказують вплив емоційного стану особистості на когнітивні процеси і в значній мірі пояснюють нерозривність

емоційної та когнітивної сфер. Ґрунтовно досліджувався вплив тривожності на когнітивні процеси і отримані результати свідчать про звуження поля уваги людей, які знаходяться в стані тривоги, останні концентрують свою увагу на тому, чого вони бояться і що є важливим для їх благополуччя, інша інформація в значній мірі ігнорується [4, с.335].

Будучи в стані переживання тої чи іншої емоції, когнітивна система людини діє в певному модусі, аналізує та синтезує перш за все ту інформацію, яка є найважливішою в даний момент. Згідно з експериментами А. А.Смирнова респонденти запам'ятовували ті події, які були для них емоційно забарвлені. Таким чином, згідно з сучасними уявленнями, головним аспектом події, яка викликає емоційну реакцію, є її відповідність чи невідповідність цілям особистості. Емоційний стан впливає на те, яка інформація запам'ятовується учасником конфлікту більш успішно, тобто та, котра пов'язана з емоційним станом сторони вирішення спору [13].

Учасники конфлікту більше уваги звертають на негативно забарвлену інформацію та краще запам'ятовують її. В свою чергу, запам'ятовування негативної інформації сприяє подальшій її обробці та підтриманню негативного емоційного стану (інформаційна теорія виникнення емоцій). Виникає замкнуте коло, яке призводить до тривалої депресії.

Вплив емоцій на когнітивну сферу ґрунтовно досліджувала Еліс Айзен. Особливістю досліджень Е. Айзен є те, що вона викликала у досліджуваних виключно позитивні емоційні стани. У ході досліджень показано, що дослідні в позитивному настрої дають оригінальні вербальні асоціації, покращують вирішення творчих задач [15].

Дослідження Г. Саймона доводять вплив емоцій на протікання ряду когнітивних процесів та роль емоцій як необхідного елемента когнітивного функціонування. Згідно з висновками вченого, емоції не є рудиментом людини, а навпаки, необхідні для функціонування будь-якої істоти, наділеної інтелектом. На його думку, необхідність емоції виникає тоді, коли в системі наявні декілька мотивів, які знаходяться між собою в складній взаємодії. В такому випадку емоції виконують функцію регулювання діяльності, перериваючи дії, переключаючи увагу з однієї дії на іншу [19]. Включен-

ня чинника контролю за поведінкою зменшує вплив емоційних факторів, а це, в свою чергу, впливає на інтелектуальну продуктивність [4].

Розглянувши емоції та їх вплив на розв'язування господарських конфліктів, слід зазначити, що цей вплив може бути як конструктивним, так і деструктивним. Під час проведення переговорів, процедури посередництва чи в судовому процесі не слід допускати ескалації негативного емоційного фону, потрібно контролювати власні емоції та розпізнавати емоції опонента, судді та третіх осіб.

Перспективними напрямками наступних досліджень має стати обґрунтування важливості розвитку емоційного інтелекту для конструктивного вирішування господарських спорів, експериментальне дослідження впливу позитивних та негативних емоцій на процес розв'язування конфліктів та можливості кореляції астенічних емоцій.

Література

1. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
2. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб: Питер, 2001. – 752 с: ил. – (Серия "Мастера психологии")
3. Киселев Ю. Я. О причине соревновательного эмоционального стресса // Психический стресс в спорте: Материалы Всесоюзного симпозиума. – Пермь, 1973. – С. 17-18.
4. Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
5. Лазарус Р. Индивидуальная чувствительность и устойчивость к психологическому стрессу // Психологические факторы на работе и охрана здоровья. – М.; Женева, 1989. – С. 121-126.
6. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"): Пер. с нем. – М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 272 с.
7. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
8. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. – М.: Наука, 1973.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М., 1946. (переиздание – СПб.: Питер, 1999).
10. Социальная конфликтология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. П. Дедов, А. В. Морозов, Е. Г. Сорокин-

на, Т. Ф. Суслова / Под ред. А. В. Морозова. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002. – 336 с.

11. Фресс П. Эмоции // Экспериментальная психология. – Вып. V. – М.: Прогресс, 1975. – С. 111-195.

12. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. – Х.: Право, 2006. – 160 с.

13. Bower G.H. How might emotions affect learning // S.-A. Christianson (Ed.), The handbook of emotion and memory: Research and theory. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1992. – P. 3-31.

14. Hebb D. O. Drives and CNS (conceptual nervous system) // Psychological Review. – 1955. – V. 62. – P. 243-254.

15. Isen A. M., Daubman K. A., Nowicki, G. P. Positive affect facilitates creative problem solving // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. – Vol. 52. – P. 1122-1131.

16. Lazarus R. S. Emotions and adaptation: conceptual and empirical relations//W. J. Arnold (ed.). Nebraska symposium on motivation. V. 16. Lincoln, 1968.

17. Lazarus R. S. Emotion as coping process// M. B. Arnold (ed.). The nature of emotion. Selected readings. Harmondsworth, 1968.

18. Schachter S. The assumption of identity and peripheralist-centra-list controversies in motivation and emotions//M. B. Arnold (ed.). Feelings and emotions. The Loyola symposium. – N. Y., 1970.

19. Simon H.A. Motivational and emotional controls of cognition // Psychological Review. 1967. – Vol. 74. – P. 29-39.

20. Weiner B. Motivation from the cognitive perspective // Handbook of learning and cognitive processes. V. 3. Approaches to human learning and motivation. – New Jersey, 1976. – P. 283-308.